

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
кафедра історії України

С.А. Сидорук, С.В. Олійник

**НАДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В СИСТЕМІ
МІЖНАРОДНИХ ВІНОСИН
(перша половина ХІХ ст.)**

Навчально-методичний посібник

Електронне видання

Кам'янець-Подільський
2023

УДК 94 (477.4)“18”:327.5(470+571)
ББК 63.3(4Укр)5-6+60.561.3 С34 –г

Рекомендовано кафедрою історії України історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол №12 від 12 жовтня 2023 р.)

Рецензенти:

- Філінюк А.Г.** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- Блажєвич Ю.І.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Сидорук С.А., Олійник С.В.
С34 **Надніпрянська Україна в системі міжнародних відносин (перша половина XIX ст.).** Навчально-методичний посібник [ ].
Кам'янець-Подільський: ПП Волощук, 2023. 32 с.

У навчально-методичному посібнику висвітлюються основні події та процеси, що торкаються питання участі Надніпрянської України в системі міжнародних відносин (перша половина XIX ст.).

Для студентів історичних факультетів закладів вищої освіти, а також тих, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)“18”(075,8)
ББК 63.3(4 Укр)я73

Вступ

Остання чверть XVIII століття ознаменувалася разючими змінами на політичній карті світу. На американському континенті народжувалася нова держава – Сполучені Штати Америки, а в Центрально-Східній Європі доживала свої останні дні колись могутня Річ Посполита, яка займала великі українські території. В цей же час закінчилася російсько-турецька війна і задрісний погляд «двоголового орла» звернувся до Причорноморських просторів та до самого Чорного моря аби там «проклювати» собі вікно у Південну Європу. А відтак українські території опинилися у полі зору інтересів північного сусіда.

В кінці XVIII століття царизму вдалось ліквідувати останню значну перепону своїй колонізаторській політиці в Україні – Запорізьку Січ. Завдяки зруйнуванню козацької вольниці Російська імперія усунула політичного і економічного конкурента в освоєнні українських територій, які належали до «Вольностей Війська Запорозького».

У 1772-1795 роках Австрія, Пруссія і Росія поділилися землями Речі Посполитої і ця держава зникла з політичної карти Європи. Внаслідок російсько-турецької війни на південних кордонах українських земель зникло Кримське ханство, що з кінця XV століття становило постійну військову загрозу. В результаті цих змін зникли держави, які традиційно впливали на розвиток подій в Україні.

За нових обставин українські землі виступили в зміненій політичній конфігурації, після першого розподілу Польщі (1772) до складу Австрійської імперії були включені Галичина, частина Волині і Поділля; після другого поділу Польщі (1793) до Російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля); після третього (1795) – західна смуга Волині і Берестейщина.

Отже переважна частина українських земель опинилися під владою Росії – першої на всьому євразійському просторі за територією, кількістю населення і воєнною могутністю, але відсталої в політичному та соціально-економічному відношенні держави. Цілком закономірно весь розвиток регіону проходив через призму загальноросійських факторів, у руслі суспільно-політичної і економічної системи нової метрополії, утвердження якої не супроводжувалося прогресивними тенденціями.

Впродовж першої половини XIX ст. територія Наддніпрянської України неодноразово була учасником міжнародних відносин. Але весь цей процес здійснювався в контексті зовнішньої політики Російської імперії.

Наддніпрянщина була тісно пов'язана із усіма російсько-турецькими війнами (1806-1812, 1828-1829), французько-російською війною 1812 р. Ці терени стали одним із ключових гравців у зовнішньоторговельних відносинах Російської імперії.

Історія України першої половини XIX століття та її місце в системі міжнародних відносин розглядається в багатьох наукових та навчально-методичних виданнях, окремі з яких подані в списку рекомендованої літератури. Ознайомлення з ними допоможе студентам глибше осмислити і опанувати цю проблему.

Україна в російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. Наслідки Бухарестського мирного договору для українських земель

Розпочинаючи підготовку даного питання потрібно зважати на те, що у попередніх війнах проти Туреччини Російська імперія здобула у свої володіння Причорномор'я та Крим і не збиралася припиняти свою експансію на південь. Туреччина, зі свого боку, не могла змиритися з втратою контролю над цими територіями. Оскільки самотужки повернути втрачені впливи Порти не могла, то в орбіту давніх російсько-турецьких протиріч почали втягуватись треті держави, які, в свою чергу, дбали про власні інтереси у зоні конфлікту. Тому студент має усвідомити, що в першій половині XIX століття Україна перебувала в епіцентрі європейської дипломатії. Необхідно також розкрити геополітичне становище України як важливий чинник зовнішньої політики Російської імперії.

На початку XIX ст. ворогуючі Російську та Османську імперії у нетривалій союз об'єднав спільний політичний інтерес – загроза з боку Франції. Однак хиткий мир був порушений, коли в 1804 р. розпочався анти-турецький національно-визвольний рух в Сербії, який підтримала Росія. Санкт-Петербург надав повстанцям допомогу боєприпасами, грошми та відрядив до них військового інструктора, чим викликав незадоволення Порти.

Балканські події привернули увагу французької дипломатії, яка не забарилась використати російсько-турецькі суперечності на свою користь і розпочала діяльність, спрямовану на створення союзу Франції, Туреччини та Ірану проти Росії. Результатом зусиль французьких дипломатів стало дострокове зміщення султаном Селімом III в серпні 1806 р. господарів Валахії та Молдавії. Це було уже порушенням з боку Туреччини привілеїв Дунайських князівств, отриманих ними завдяки Росії. Тим часом російському уряду стало відомо, що Наполеон наполягає на дозволі султаном пропуску з Далмації на Дністер 25-тисячного французького корпусу і окупації Дунайських князівств. Попереджаючи такий розвиток подій, 4 жовтня Олександр I наказав командуючому Молдавською армією генералу І.Міхельсону зайняти Молдавію і Валахію, що й було виконано у листопаді. Це стало безпосереднім приводом до війни. 18 грудня султан видав фірман про війну з Росією. Цей документ обвинувачував російський уряд у втручанні у внутрішні справи Османської імперії і покладав на нього відповідальність за захоплення «мусульманських земель Криму та Гюрджистану» (Грузії).

Слід підкреслити, що російський царизм, який вів активну зовнішню політику у «Балканському питанні» не відмовлявся від подальшої експансії і завоювання турецьких володінь, маючи для цього необхідний стратегічний плацдарм – українські губернії імперії. Вони географічно давали великі можливості для тактичного маневру і економічно слугували для потреб тилового забезпечення армії. Оскільки українські землі були безпосередньо наближені до головного театру воєнних дій у Молдавії, Валахії та Болгарії, то вони сповна відчули її тягар. З початком війни у Чернігівській, Харківській, Полтавській, Київській, Херсонській та Катеринославській губерніях було

оголошено набір до державного ополчення. Кожна губернія повинна була поставити до війська по кілька тисяч ополченців, що переважно були молодими, здоровими та перспективними для сім'ї та продуктивної праці людьми. На потреби армії з Лівобережної України було реквізовано понад 6 тис. возів, близько 14 тис. волів, понад 1 тис. коней та 4 тис. селян-погоничів.

Таким чином, в результаті війни населенню українських губерній було завдано значних демографічних втрат, крім того воно зазнало значних економічних збитків. Ведучи мову про демографічні втрати доречно зауважити що до таких слід віднести не тільки число вбитих та померлих від ран, що є прямими втратами у війні, а й те ненароджене покоління яке могло б бути нащадками перших – непрямі втрати.

В ході війни бойові дії велися на Середземному і Чорному морях, а також у Молдавії та на Кавказі. Ця, чужа для українського народу, російсько-турецька кампанія стала ще й братовбивчою війною, оскільки частина українських козаків в силу історичних обставин воювала на боці турків (Задунайська Січ), а частина – на боці російських військ (Чорноморське козацтво). Під час війни російськими властями була зроблена спроба загітувати задунайських козаків до повернення на батьківщину. У грудні 1806 р. головнокомандуючий російськими військами І. Міхельсон закликав задунайців повертатися і пообіцяв їм прощення властями усіх їх попередніх провин. На цей заклик відгукнулися близько 1000 козаків на чолі з Іваном Губою. З них було створено Усть-Дунайське Буджацьке військо, сформоване у курені за запорізьким зразком з традиційними козацькими назвами. В серпні 1807 р. це військо налічувало вже 1387 козаків і продовжувало поповнюватись за рахунок непокірних селян-втікачів з України, які цілими сім'ями почали втікати до Молдавії. Щоб запобігти надалі такому розвитку подій Олександр I своїм указом наказав ліквідувати Усть-Дунайську Січ. Цього виявилось достатньо щоб козацтво розійшлося, Іван Губа із 400 козаками переселився на Кубань, а основна маса бідноти, яка не бажала повертатися у кріпацтво, пішла за Дунай.

Російсько-турецька війна набула затяжного характеру через складні політичні обставини у Європі. Підписання Тільзітського миру з Наполеоном змусило Олександра I почати вивід військ з Молдавії і Валахії й підписати з турками перемир'я, яке тривало до березня 1809 року. Відновившись, воєнні дії йшли з перемінним успіхом. Докорінний перелом відбувся лише після Русуцької операції в жовтні 1811 р. (командував російською армією М. Кутузов), коли велика частина турецької армії потрапила в оточення.

Акцентуючи увагу на переломі у ході воєнної кампанії, варто зазначити про сподівання Наполеона на вторгнення турецької кінноти через Молдавію у межі України і перенесення туди військових дій, що відволікло би значні сили Росії від її західних кордонів. Однак цим розрахункам не судилося справдитись. І 28(16) травня 1812 р. було підписано Бухарестський мирний договір. За його умовами до складу Російської імперії були включені межиріччя Пруту і Дністра до гирла Дунаю, тобто Бессарабія з фортецями Хотин, Бендери, Акерман, Кілія та Ізмаїл. Населення Бессарабії складалося переважно з румунської групи. Але в Ізмаїльському, Акерманському та Хотинському повітах були поселення українців.

З'ясовуючи місце України в російсько-турецькій війні 1806-1812 років, студент має показати, якими були для українських земель наслідки Бухарестського мирного договору. Даючи характеристику названому договору, слід зазначити, що одним із його важливих наслідків стало забезпечення нейтралітету Туреччини у майбутній війні Росії з імперією Наполеона. Ця обставина убезпечила Українські землі від спустошення турецькою армією, яка мала розпочати воєнні дії саме на території України.

Однак «Бухарестський мир» остаточно не врегулював російсько-турецькі взаємини, що змушувало населення України з острахом чекати нових бід, пов'язаних з протистоянням двох держав.

Події мовою документів і в працях істориків

З плану диспозиції російської армії напередодні переходу р. Дністер

1) Через Дністер повинно переправитися всього 20 тис. чол., чого, за даними Петербургу було достатньо для зайняття Молдавії та відгородження мешканців Валахії від грабунків відинського паші.

2) На лівому березі Дністра залишити корпус в 10 тис. чол., розташувавши його таким чином, щоб він, по першій вимозі, міг перейти на правий берег річки; корпус цей складає резерв армії, що перейшла Дністер.

3) Решта 30 тис. чол. В складі 9 і 10 дивізій, ввірених під командування генерал-лейтенанта Ессена, розташувати між Кам'янцем-Подільським і Брест-Литовським, таким чином, щоб правий фланг Ессена примикав до лівого флангу армії генерала Бугсгеведена, що розташовувався між Брест-Литовським і Варшавою.

... Пересуваючись до Бреста Ессен повинен не ослаблюючи свій корпус, залишити частину війська на Поділлі і на Волині, для забезпечення порядку в цих місцевостях.

Таке призначення корпусу Ессена обумовлювалося незнанням намірів Наполеона, який ведучи війну з Пруссією, міг двояко діяти проти її союзниці Росії: він міг ввести війська в Туреччину, щоб, в союзі з нею, вторгнутися в наші південні кордони зі сторони Дністра; або, піднявши Польщу різними обіцянками, він міг направити на Росію удар з цієї сторони.

... Пунктами для переправи були призначені: для правого флангу – Жванець; для центру – Могилів і Ямпіль, а для лівого флангу – Дубосари.

Война России с Турцией 1806-1812 гг. / Сост. по высочайшему повелению Ген. штаба генерал-майором А.Н. Петровым. Т. 1-3. Санкт-Петербург: Воен. тип., 1885-1887. Т.1. С. 66-67, 82.

Українські землі як база забезпечення російської армії у війні з Туреччиною 1806-1812 років

« ... Як тільки російська війська увійдуть в Молдавію, то через три дні будуть вже повністю забезпечені місцевими засобами продовольства, але покладатися на таке забезпечення було би ризиковано.

Необхідно було заснувати постійні склади запасів на Дністрі і його районах.

Такі склади і були призначені в губерніях: Кам'янець-Подільській, Бессарабській, і Херсонській, в самому Кам'янці, Балті і Ольгополі; в Київській губернії – в Києві, Умані, Махнівці і Радомишлі. Всі ці склади склали першу лінію магазинів. Харчі, для утворення їх, були закуплені на місяць.

Другу передову лінію магазинів становили склади на Дністрі: в Могилеві і Дубосарах, в пунктах призначення для переправи армії за Дністер.

По вступі війська Молдавію, харчування їх забезпечувалося як тими засобами краю, на які можна було розраховувати, так і підвезенням запасів з дністровських складів, для чого було організовано рухомий магазин, поділений на три відділення, розташованих в Балті, Ольгополі і Тульчині. Все перевезення здійснювалося волами, з таким розрахунком, щоб підводи, по виступі з магазинів, могли перевести запаси для армії і повернутися назад за місяць, для нової загрузки та відправки.

В губерніях Полтавській, Чернігівській, Слобідськоукраїнській, Херсонській, Катериносавській і Київській належало зібрати 5382 фури, 6192 пари волів і 3588 погоничів. На Полтавську і Чернігівську приходилося 2500 підвід, 2892 пари волів, 1667 погоничів.

Война России с Турцией 1806-1812 гг. / Сост. по высочайшему повелению Ген. штаба генерал-майором А.Н. Петровым. Т. 1-3. Санкт-Петербург: Воен. тип., 1885-1887. Т.1. С. 75, 135-136.

Участь Бузьких козаків у воєнних діях листопада 1806 р.

19-го. 11-й Єгноський полк і 200 козаків Бугського полку переправлені через Дністер.

24-го відданий був наказ військам, які склалися з полків Стародубського драгунського, мушкетерського Новгородського, Гашебурського 11-го Єгерського козачого Донського Платова, Бугського козачого, виступити з Теплиці і рухатися до Бендер і в зайнятій фортеці здійснити наступне:

... 1-й Бугський полк об'їжджає фортецю по гласису і розташовується напроти Каушанських воріт.

В 9 годин ганку вирушив корпус (2-й корпус під командою генерала Мейндорфа – Авт.) із Теплиці на Бендери. ... Бендерська фортеця була взята без кровопролиття.

8 грудня. Командуючий корпусом вирішив йти з військами до Ізмаїла.

12 грудня командуючий розділив війська на дві колони. Друга колона під командуванням генерала Герарда складалася з полків: Житомирського драгунського, Малоросійського гренадерського, Нашебурського мушкетерського, батареїної роти полковника Бертъбе-де-ла-Гарда, понтонна рота, решта піонерів і 3-й Бузький козацький полк.

16 грудня генералу Войнову в його передовий загін приділено 3-1 Бузький козацький полк, з яким він відправився до Ізмаїлу.

Записи И.П. Котляревского о первых действиях русских войск в турецкую войну 1806 года. Оттиск из журнала «Киевская старина». Киев, 1901. С.5-14.

Залучення українців до складу російської армії для ведення бойових дій

В Кременчуку було створено особливе депо, куди прибували всі рекрути, призначені для укомплектування молдавської армії. Із Кременчука рекрути переводилися до Кишинева, звідки розсилалися по корпусам армії. Число рекрутів було досить значним. В 11-у і 12-у дивізії поступило 3480 чол., а в 13-у – до 5400 чол.

Виступ рекрутів з Кременчука розпочався не раніше 1 квітня, так що вони могли прибути до місця призначення лише в червні. Незалежно від поповнення армії рекрутами, вона була значно підсилена набраною в Малоросії міліцією. Так, Київська губернія виставила 9694, Полтавська 11355 міліціонерів. Непідготовлені до бою міліціонери призначалися для гарнізонної служби в фортецях.

На кордонах було залишено, у вигляді загального резерву армії і для прикриття її тилу 12 батальйонів полтавської і 9 батальйонів київської міліції.

Щоб ще більше посилити склад армії, Міхельсон видав відозву до запорожців, які втекли в Молдавію, Валахію і Бессарабію після ліквідації Січі. Закликаючи всіх до зброї для боротьби з ворогом християнства, головнокомандуючий обіцяв, по закінченню війни, поселити їх в Росії, з збереженням всіх тих переваг, якими вони користувалися в Туреччині. Багато з них прийняли заклик і утворили при армії особливе військо, під іменем Буджацького усть-дунайського.

На початку червня усть-дунайське військо мало вже 1152 чол., в т.ч. піших 748, кінних 120 і дунайської флотилії 216 чол. З 15 старшинами. В війську було 13 мортир, 439 гвинтівок і 418 пістолетів. Частинами козаки використовувалися при Ізмаїлі, в Тульчі і на дунайській флотилії

Война России с Турцией 1806-1812 гг. / Сост. по высочайшему повелению Ген. штаба генерал-майором А.Н. Петровым. Т. 1-3. Санкт-Петербург: Воен. тип., 1885-1887. Т.1. С. 131-133.

О именовании войска формируемого из Задунайских Запорожцев, Усть-Дунайским: Именной, объявленный Военной коллегии Генерал-Адъютантом Графом Ливеном от 20 февр. 1807 г.

Государь Император Высочайше указать соизволил: формируемому Генералом от кавалерии Михельсоном из Задунайских Запорожцев войску именоваться Усть-Дунайским.

ПСЗРИ. Собр.1. Т.29. 1806-1807. СПб., 1830. С. 1024.

Питання для самоконтролю:

1. Яка роль відводилась російською владою Україні у війні з Туреччиною 1806-1812 рр.?
2. Як проявилася участь українського козацтва у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр.?
3. Якими були наслідки Бухарестського мирного договору для Українських земель?

Україна в французько-російській війні 1812 р.

При вивченні цього питання, було б доречним виокремити кілька окремих блоків: Україна перед війною у планах ворогуючих сторін; політичні настрої серед українського населення напередодні та в ході війни; створення та участь у війні національного ополчення, роль України в забезпеченні армії; доля козацького ополчення після завершення війни.

Розкриваючи перший блок питання, студент має пояснити яке місце європейські політики відводили Україні в французько-російській війні 1812 р. Насамперед варто зазначити, що в ході підготовки до війни кожна зі сторін виробляла свої стратегічні та тактичні плани. Так наприклад, багаті українські землі з родючими ґрунтами та численним населенням, що належали Російській імперії, не могли не привернути увагу Наполеона. Його агентура почала діяти в Україні задовго до початку війни. Ще в грудні 1806 р. у Тульчині на Поділлі російськими властями було заарештовано двох осіб, що мали при собі карти України та документи, які вказували на профранцузьку агітацію серед населення. Серед селян Київщини та Харківщини поширювались листівки про наміри Наполеона скасувати кріпацтво, і закликали не боятися французів. Французька агентура, вишукуючи прихильників та залучаючи їх до співпраці, широко розгорнула свою роботу. Слід зауважити, що політика Наполеона стосовно України, за висловом історика В.Вериги, «йшла далі по напрямних старого дореволюційного французького режиму, який підтримував Мазепу, а потім його наслідників протягом цілого XVIII сторіччя у їхній боротьбі з Росією». Підтвердженням цієї політики стала відмова Наполеона полякам на їх прохання приєднати до Варшавського князівства українські землі від Дніпра до Очакова. Як бачимо, французький імператор, дотримуючись такої політики, намагався розіграти карту політичних і соціальних протиріч, що існували в Росії на початку XIX століття. Для цього він заздалегідь налагодив зв'язки із Задунайською Січчю, куди через своїх агентів надсилав гроші щоб залучити козаків до походу проти Росії. В агітаційних прокламаціях запевняв, що відновить Україну як незалежну, «братню Франції» республіку.

Українські землі Наполеон планував використати як розмінну монету, якою мав розрахуватися зі своїми союзниками у поході на Росію. Правобережну Україну він обіцяв повернути польському королю; австрійському – залишити Галичину і віддати Волинь; турецькому султану – Крим та Північне Причорномор'я. Решта території мала бути поділена на «наполеоніди» – військово-адміністративні колоніальні області, очолювані наполеонівськими генералами, які мали забезпечити постачання армії усі необхідним. Отже подальша доля України Наполеоном визначалася не інакше як доля сировинного придатку до французької імперії.

Ведучи мову про ставлення до Наполеона представників різних верств населення України, насамперед треба розуміти їх соціальні, економічні, політичні інтереси та прагнення, що були визначальним чинником у оцінці політичних подій.

Ставлення до Наполеона і необхідність самовизначення на випадок війни двох імперій розділили представників вищих сфер суспільства. Значна частина польської шляхти з Правобережжя підтримувала Наполеона, вважаючи, що його допомога дозволить відновити Польську державу. Чимало представників цих родин були в лавах наполеонівської армії. Водночас багатьох шляхтичів Правобережжя російська влада абсолютно влаштувала, і виступати проти неї, ризикуючи втратити свої маєтки в разі поразки Наполеона, вони не бажали. Стримувало їх також і те, що в поширюваних французькими агітаторами прокламаціях були твердження, нібито Наполеон звільнить селян від кріпацтва.

Серед землевласників Півдня ставлення до Наполеона було негативним. Можливість зміни звичного соціально-економічного ладу лякала і робила їх вірними прибічниками російського імператора. Позиції українського дворянства Лівобережжя стосовно війни двох імперій теж розділилися. Представники нащадків козацької старшини, які виступали за відновлення автономії української держави, ставилися до Наполеона прихильно. Вони висловлювали сподівання, що в разі перемоги Наполеона Україна стане автономною, а можливо і незалежною державою. Проте переважна більшість українського дворянства дотримувалась протилежних поглядів.

Невелика частина українського селянства, сподівалась на скасування Наполеоном кріпацтва, проте більшість його ніяк не реагувала на наближення війни. Пригнічені тяжкою працею, вони хотіли лише кращої долі, а спогади про вільні часи, коли багато з них були козаками, ще не вивітрилися з їхньої пам'яті. Саме ці спогади і сподівання українських селян на відновлення втрачених козацьких прав і використав російський уряд у тяжкі дні початку війни проти Наполеона. Так з'явився царський маніфест, що закликав українське населення до створення козацького війська. Для поневолених селян це було нагодою вирватися з неволі самому і визволити свою родину. Тому цей заклик знайшов дієвий відгук серед населення України. До козацьких та ополченських кінних і піших полків вступило майже 70 тис. чоловік. Вони виконували прикордонну службу, охороняли тил діючої армії, здійснювали розвідувальні та винищувальні рейди по тилах ворога. Україна постачала для кількох армій продовольство, фураж, вози, коней, волів. На різні військові потреби населення України зібрало близько 10 млн. карбованців. Шосткинський завод на Сумщині розгорнув виробництво пороху, а Київський завод-арсенал налагодив виготовлення різноманітної зброї.

Таким чином, неважко переконатися в тому, що в період війни 1812 р. економіка українських губерній відіграла важливу роль у постачанні російських військ. За рахунок її ресурсів повністю забезпечувались 3-тя Західна і Дунайська армії, 2-й резервний корпус і низка гарнізонів загальною чисельністю 120 тис. осіб. Величезну кількість провіанту і фуражу з українських регіонів було поставлено головним силам армії. Воєнні заводи України забезпечували порохом і боєприпасами всі діючі армії.

Проблема ролі українського народу в російсько-французькій війні 1812 р. є досить складною і багатогранною, тому варто окремо зупинитися на долі воїнів-ополченців, які повернувшись переможцями, сподівались на обіцяну волю. По закінченню війни Олександр I забув свої заяви, дані в 1812 р. Новий малоро-

сійський генерал-губернатор М.Репнін, відомий своїми симпатіями до українців, наполягав на збереженні козацтва, але Олександр I вирішив його розпустити.

За указом імператора всі козацькі полки та ополчення були розформовані. Більшість ополченців повернули до кріпацького стану, а за свою службу кожен дістав два рублі винагороди. Оскільки імператор відмовився від своїх обіцянок, частина козаків малоросійських кінно-козацьких полків, яка бажала нести військову службу, вимушена була виїхати на Кубань до Чорноморського козачого війська. Інші повернулися до власних домівок, позаяк більшість із них була досить заможною і належала до державних селян.

Сформована на Правобережжі переважно з кріпаків, Українська кінно-козацька дивізія разом із полками Бузького козацького війська стала об'єктом жорстокого соціального експерименту, здійсненого царизмом. З метою скорочення видатків на утримання армії імператор, на пропозицію О.Аракчеєва, видав указ про організацію військових поселень, у яких військова служба поєднувалась із сільськогосподарською працею. В Україні військові поселення було організовано у Слобідсько-Українській, Катеринославській і Херсонській губерніях. У такий спосіб Олександр I «дотримав» слова і не повернув козаків у кріпацтво, обернувши їх на військових поселенців, становище яких було гіршим, ніж селян-кріпаків.

Ще одним наслідком післявоєнної російської дипломатії стала відмова на користь Австрії у 1815 р. від Тернопільської області, яка перебувала в складі Росії з 1809 р.

Підсумовуючи, наголосимо, що незважаючи на те, що хоч українські землі не стали ареною широкомасштабних бойових дій, їх населення сповна відчуло на собі тягар війни. Російський уряд максимально використав як економічні, так і мобілізаційні ресурси України. Вміло маніпулюючи патріотичними настроями широких кіл українського населення та їх одвічним прагненням до свободи через відродження козацьких державницьких традицій, царські чиновники домоглися самовідданої ратної служби українського ополчення.

Події мовою документів і в працях істориків

Інструкція для графа Тадеуша Морського, імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь та Україна

Ці три губернії, Волинь, Поділля й Україна, становили у своїй сукупності [згідно з конституцією Речі Посполитої 1791 р.] третій відділ тимчасового управління Польського королівства. Його Величність імператор [Наполеон] призначив графа Тадеуша Морського власним комісаром-організатором у цих провінціях, керуючись при цьому переконанням, що той, будучи відзначений його високою довірою, з усім запалом і можливими силами досягне успіху у виконанні такої почесної, якщо не сказати – делікатної, місії, адже, позбавлений можливості регулярно отримувати безпосередні накази імператора, однак поінформований [належним чином] стосовно принципів системи управління, що її впроваджено в Литві, він, керуючись власними мудрістю та патріотизмом, розбудує в цих провінціях одноманітний і наближений за формою та метою до Литви адміністративний устрій.

§ 1. *Завдання його місії.* Завдання, до виконання яких слід прагнути комісарові, є наступними:

1. Створення системи забезпечення порядку в цих провінціях, в міру того як вони переходитимуть під контроль військ Його Величності.
2. Створення Тимчасової вищої ради, яка безпосередньо підпорядковуватиметься наказам Його Величності.
3. Створення окружних і повітових управ, кожна з яких складатиметься з трьох членів.
4. Створення військової комісії у складі трьох осіб, по троє від кожної провінції, з метою проведення рекрутського набору військ.
5. Створення комітету забезпечення військ Його Величності, що його буде організовано тим же способом... .
6. Якомога швидше спрямування товарів, що їх виробляють у краї (таких як збіжжя, горілка, коні), для потреб військ Його Величності в місця, що їх буде визначено [французьким командуванням].
7. Обрання головного міста для перебування Тимчасової вищої ради й організації всіх необхідних установ.
8. Укладення статистичного опису сучасного стану цих провінцій, а також тутешніх шляхів сполучень, з метою ознайомлення з ним імператора. Цей звіт має містити інформацію про державні землі та володіння росіян й їхніх явних прихильників.
9. Одним словом, ... відтак комісар мусить стати впливовим посередником між цивільними та військовими органами влади, щоб об'єднати тутешніх мешканців для служби Його Величності та публічній справі.

§ 2. *Засоби.* Для того, щоб полегшити успіх цих важливих зусиль, панове генерали Князевич та Євстахій князь Сангушко, котрим Його Величність наказав виїхати в ці провінції з метою очолити створення нових військ і прийняти командування над ними, отримають наказ приєднатися до імперського комісара, щоб утворити разом з ним Тимчасову раду, яка визначатиме всі перші кроки до [часу] заснування й організації органів управління. ... .

§ 3. *Порядок і хід операцій.* Прибувши до Варшави, пан імперський комісар повинен негайно вислати одного з своїх офіцерів до Львова, щоб доставити туди, як і в інші міста Галичини, в яких зібралися мешканці Волині та Поділля, всі законодавчі акти, прокламації та накази, які було видано Його Величністю щодо справ Польщі, так само як і ті акти, що їх було видано Генеральною конфедерацією, яку створено у Варшаві ... .

Прибувши в цей край, комісар складе для Його Величності точний рапорт стосовно стану речей, який він застане тут, і звернеться з проханням щодо затвердження всіх [кадрових] призначень і створених [ним] установ....

Пан комісар спрямується у ставку головнокомандування військового корпусу, який діятиме в цих провінціях, щоб об'єднати свої дії з діями армії. Головнокомандувач отримає наказ узгоджувати рух [армії] з завданнями діяльності комісара.

Імперському комісарові також буде надано дозвіл видавати в цих провінціях прокламації збудливого змісту, які матимуть на меті підняття громадського духу та залучення мешканців [до повстання]. Йому дано інструкції постійно та невідступно дотримуватися духу і букви вже опублікованих у Варшаві та Литві прокламацій.

Прибувши на Волинь, комісар намагатиметься поповнити цю скарбницю за рахунок добровільних пожертв.

Імперський комісар здійснюватиме нагляд за утриманням складів, що їх буде захоплено у ворога, і користуватиметься правом домагатися відповідної звітності від військових, які відповідатимуть за їхню охорону. Військовий корпус, який діятиме в цих провінціях, отримає наказ додержуватись цього регламенту. ...

Ададуrow В. Призначення Наполеоном I «Імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь та Україна» і діяльність на цій посаді Тадеуша Морського. Український археографічний щорічник. Вип. 12. С. 154-175.

Лист П.І. Багартіона М.Б. Барклаю де Толлі про переселення ворожих Росії мешканців Волинської і Подільських губерній в середину Росії, 18(30) жовтня, 1811 р.

Входя деятельнейшим образом в разыскание образы мыслей поведения жителей Волинской и Подольской губернии, узнал я за истинно справедливое, что многие из значущих по достатку своему особ, не приверженных к нам наружно, ни внутренне, имеют сильное влияние и между собой сношения как здесь, так и в герцогстве Варшавском. Пребывание их в сем крае я нахожу весьма вредным и в том утверждаюсь мнении, что сего рода людей крайне необходимо удалить во внутренниие российские города и тем прервать всю здешнюю и заграничную их связь.

Генерал Багратион. Сборник документов и материалов обрание документов. Москва: ОГИЗ, 1945. С. 124-125.

Попереднє розпорядження про утворення українського козацького війська, стверджене Олександром I у Вільно (5 червня 1812 р.)

Військо це передбачається утворити на Україні з людей до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї.

Воно повинно складатись з 4 полків: кожний полк з 8 ескадронів, а ескадрон – з 150 козаків. Чиновників повинно бути в полку: командирів полкових – 1, батальйонних – 2, з штаб-офіцерів: ад'ютантів – 2, квартир-мейстер і казначей 1, штаб-трубач – 1, а в кожному ескадроні: ротмістр або штаб-ротмістр – 1, поручик – 1, корнетів – 2, вахмістр – 1, унтер-офіцерів – 10 і трубачів – 2.

Повіти, що склали колишню польську Україну, а саме: Київської губ. – всі 12 та суміжної з нею Кам'янець-Подільської – 4, тобто Вінницький, Брацлавський, Гайсинський і Балтський, зобов'язані кожний з поміщицьких та інших верств людей зібрати по 2 ескадрони, або по 300 козаків, у пристойному одязі та з кінями із зброєю.

Людей можна призначити на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до служби цього роду ... .

Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з

них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для оселення землі казенні, – про що буде ухвалена тоді окрема постанова ...

Хрестоматія з історії Української РСР. Т.1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. посібник для вчителів / за ред. члена-кореспондента АН УРСР І.О. Гуржія. Київ: Радянська школа, 1959. С. 580-581.

З листа І. Котляревського малоросійському генерала-губернатору Лобанову-Ростовському про формування 5-го Полтавського козацького полку (12 серпня 1812 р.)

За дорученням вашого сіятельства 10 числа цього місяця почав я прийом козаків для сформування 5 козацького полку. Через повільне спочатку приставлення козаків не так успішно це робиться, якби це хотілося. А втім, люди, прийняті мною, хороші, стариків нема і дуже молодих мало; більша частина вступає в козаки з задоволенням, охоче і без ніякого засмучення; всі з піками і шаблями, але багато є шабель, з кіс перероблених; є з рушницями та пістолями, але ця зброя в посередній справності. Коні невеликі, але до служби придатні, одяг увесь новий; треба тільки буде привести все до одноманітності ...

Хрестоматія з історії Української РСР. Т.1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. посібник для вчителів / за ред. члена-кореспондента АН УРСР І.О. Гуржія. Київ: Радянська школа, 1959. С. 581.

Рапорт маршала дворянства Мглинського повіту Чернігівського губерньського правління про хід формування ополчення в повіті, 3 серпня 1812 р.

В виконання указу даного губерньського правління, доношу йому, що з 27 числа липня місяця по сьогоднішнє число в число слідуєчих з Мглинського повіту захисників (ополченців) прийнято оних 1400 чол., з числа яких озброєно 37 рушницями, 858 – пиками і один бердишем, а 504 чол. без озброєння.

Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів / Упоряд. В. І. Стрельський, Г. Ю. Гребільський. Київ: Укр. вид. політ. л-ри, 1948. С. 35.

Указ із Київського магістрату управі ремісничих цехів про доставку робітників для виконання робіт по укріпленню в м. Київ, квітень 1812 р.

Магістрат слухав указ Київського губерньського правління, в якому він наказує оформити швидко наряд для найскорішого завершення фортечних робіт у Києві з обивателів Київської губернії з призначенням їм платні 10 коп. в день. Для таких робіт з інженерною командою потрібно 5500 робітників.

Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів / Упоряд. В. І. Стрельський, Г. Ю. Гребільський. Київ: Укр. вид. політ. л-ри, 1948. С. 62.

З рапорту начальника партизанського загону Д. Давидова до чергового ген. Коновніцина про бойові дії загону в напрямі Вязьми, 21 вересня 1812 р.

Я мав честь доносити Вашому превосходительству про нанесення мною поразки французькій партії в Царево-Займище. Отримавши 12 числа цього місяця в підкріплення 1-го Бузького і 1-го Теплярського козачих полків, від чого

мій загін збільшився до 350 чол., а того ж числа виступив з Юхнова на Вязьму і загін, який прикривав транспорт артилерійських снарядів, з яких 146 осіб рядового складу, 1 капітана і 1 підпоручика взяв в полон, до 250 осіб поклав на місці, здобиччю стало 20 підвід з фуражем і провіантом і 10 фур з снарядами.

Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів / Упоряд. В. І. Стрельський, Г. Ю. Гребільський. Київ: Укр. вид. політ. Л-ри, 1948. С. 94-95.

Питання для самоконтролю:

1. З'ясуйте роль України в планах російської та французької сторін напередодні війни 1812 р.
2. Охарактеризуйте політичні настрої серед українського населення напередодні та в ході французько-російської війни 1812 р.
3. Розкрийте участь України і українців у війні 1812 р.

Місце України в російсько-турецькій війні 1828-1829 рр. Повернення частини запорожців з-за Дунаю та утворення Азовського козацького війська

З'ясовуючи вказане питання, необхідно виходити з того, що Україна через втрату власної державності не могла виступати дієвим суб'єктом у міжнародних відносинах і відігравала лише роль об'єкта у політиці інших держав. В давньому конфлікті Росії та Туреччини Україна виступала плацдармом та основною базою тилового забезпечення російських армій у ході військових конфліктів. І хоч нова війна 1828-1829 рр. була не тривалою і бойові дії велися в основному на Дунаї, Чорному та Середземному морях і на Кавказі, її тягар знову ліг на плечі населення українських земель. Селяни мусіли постачати армії продовольство і фураж, надавати волів і підводи з погоничами для перевезення вантажів.

Російське командування, не бажаючи залучати до війни значні сили армії, ослабленої експериментом зі створення військових поселень, вирішило знову використати на свою користь українське козацтво. Перші кроки до залучення козаків Задунайської Січі на бік Росії були зроблені ще до початку війни. Щоб запобігти виступу задунайців на боці Туреччини, російський уряд повів серед них агітацію за повернення в Україну. Проте козаки ставилися з недовірою до обіцянок російських властей. Ситуацію змінили вимоги турок від запорожців взяти участь у каральних експедиціях турецького війська проти православних болгар, греків і сербів, які в цей час підняли повстання проти турецького панування. За таких обставин російська пропаганда знайшла сприятливий ґрунт серед частини козаків. Їх очолював Й.Гладкий, який, ставши кошовим отаманом, підтримав російську агітацію і, попередньо домовившись з російським командуванням, перейшов із козацьким загоном чисельністю близько 500 козаків на бік Росії.

Дії отамана Й.Гладкого спричинили жорстокі репресії турецьких властей щодо решти козаків та їх сімей, які залишились у Задунайській Січі. Всіх, кого захопили в Січі, стратили. Турки не щадили ні старих, ні жінок з малими дітьми. Почалось переслідування всього українського населення Добруджі, яке жило під захистом Задунайської Січі. Частину козаків, які в цей час були в поході у Силістрії, турки заарештували й кинули до в'язниці в Адріанополі. Після закінчення війни всіх заарештованих козаків випустили й дозволили їм жити в Добруджі разом з рештками українського населення, проте про відновлення Січі вже не могло бути й мови.

З козаків, очолюваних Й.Гладким та з вихідців з-за Дунаю, було сформовано Дунайський козацький полк, який взяв участь у бойових діях проти турецької армії. Особливо відзначився новосформований полк при здобутті фортеці Ісака. Після закінчення війни козаки полку з сім'ями були поселені на північно-західному узбережжі Азовського моря на землях між Бердянськом та Маріуполем і 27 травня 1832 р. отримали назву Азовського козачого війська. Першим наказним отаманом війська був Й.Гладкий (1832 – 1853). У 1832 р. Азовське козацьке військо нараховувало 1619 осіб обох статей, 1833 р. населення збільшилось до 6000 осіб. 1837 р. у війську було створено 10 команд, які несли берегову службу на баркасах уздовж східних берегів Чорного моря. Баркасні

команди проіснували до 1864 р. У 1862 – 1864 рр. більшість азовських козаків (1117 сімей) було вислано на Кубань і поселено в 12 закубанських станицях. Незадоволені такими діями царського уряду козаки підняли повстання, яке було придушене регулярними військами. І 12 жовтня 1864 р. був затверджений указ про скасування Азовського козацького війська. 1866 р. канцелярія війська була зачинена і воно припинило своє існування. Регалії, зброю, навчальну флотилію було передано Кубанському козацькому війську.

Таким чином, ліквідація Кримського ханства, низка переможних воєн з Туреччиною звели до мінімуму військово-політичну загрозу кордонам Росії і, насамперед, українським землям. Завдяки цьому російський уряд нарешті отримав можливість остаточно відмовитись від загравань з українським козацтвом, яке перестало бути корисною військовою силою і, крім того, своїми традиціями самоуправління та автономізму суперечило принципу самодержавства та централізму. Як наслідок, всі ці фактори сприяли остаточній ліквідації останніх залишків українського козацтва як соціального, військового та суспільно-політичного феномена

Події мовою документів і в працях істориків

Витяг із рапорту Кілійської міської поліції новоросійському та бессарабському генерал-губернатору графу М. С. Воронцову про повернення запорожців із турецьких володінь, 12 травня 1828 р.

Настоящего мая месяца, 11-го числа в 4-м часу пополудни, проходили мимо Килийской крепости по реке Дунаю, возле правого берега, от Вылкова к Измаилу лодки. Посмотрев конвой, узнал ...бывшею стороннюю флотилию, что лодок было 60, на оных мужского и женского пола до 500 душ запорожцев, прибывших из заграницы турецкого владения, к выходу коих командир Килийских гирл и флота капитан-лейтенант корабля... принял с соблюдением правил и осторожности, и отослал под конвоем в город Измаил по команде. Причем конвойным объявили, что кошевой упомянутых запорожцев, еще прежде сего отправился в Измаил к российскому начальству.

Комиссар – (підпис).

Мая 12 дня
1828 года.

Маленко Л. Джерела з історії повернення Задунайського козацтва в межі Російської імперії http://www.cossackdom.com/doc/malenko_zadunay.htm

Рапорт Ізмаїльської портової карантинної застави новоросійському та бессарабському генерал-губернатору графу М. С. Воронцову про прибуття кошового отамана Задунайської Січі Й. Гладкого в розташування застави, 13 травня 1828 р.

Сего числа около 12 часов по полуночи прибыл к здешнему порту через Килийское гирло на небольшой лодке с десятью человеками запорожцев при двух бунчуках и трех знамёнах турецкой Запорожской Сечи кошевой атаман Осип Гладкий с тем, чтобы с Запорожским войском, в ведомстве его имеющимся, поступить в подданство Российской империи, которого застава, сходно желанию его, приняла в ведомство свое для выдержания положенной обсервации. О чём Вашему сиятельству карантинная застава, представляя сим, донести честь

имеет, что помянутый атаман Гладкий по прибытии своем объявил, что вслед за ним для такового же поступления в подданство России из Запорожской Сечи следует еще до 1.000 душ.

Штаб-лекарь, писарь, надворный советник, комиссар.

13 мая 1828 года.

Из карантина.

Маленко Л. Джерела з історії повернення Задунайського козацтва в межі Російської імперії http://www.cossackdom.com/doc/malenko_zadunay.htm

Відношення головнокомандуючого 2-ю армією генерал-фельдмаршала П. Вітгенштейна до новоросійського та бессарабського генерал-губернатора графа М.С. Воронцова про повернення запорожців із турецьких володінь і прийняття їх у карантин, 14 травня 1828 р.

Я получил сего дня донесение от командированного в город Измаил генерал-майора Тучкова, что кошевой Запорожской Сечи с атаманами, писарем, есаулами, церковью, регалиями и 1.000 казаками перешел из-за Дуная на нашу сторону, изъявив покорность российскому императорскому престолу.

Обстоятельство сие долженствует иметь весьма благоприятные последствия и в сем уважении я предписал генерал-майору Тучкову озаботиться доставлением помянутым переселенцам всех возможных выгод и снестись с ближайшим карантинным начальством, чтоб выдержание термина, определенного для выходцев из-за Дуная, было расположено удобнейшем для них образом. Предполагая же, что в самих карантинах, по тесноте оных, все перешедшие казаки поместится не могут, я предписал командиру 3-го пехотного корпуса господину генералу от инфантерии Рудзевичу отрядить требующееся число войск для оцепления их в домах, если таковые назначаться.

Обязываясь уведомить о сём Ваше сиятельство, я прошу Вас предписать со своей стороны подведомственным Вам начальствам, дабы они распоряжениями своими содействовали генерал-майору Тучкову в старании его приемом сих первых переселенцев одобрить и других последовать их примеру.

Главногокомандующий 2-й армией
генерал-фельдмаршал П.Витгенштейн.

14 мая 1828 года

с. Хадоки-Капиран.

Маленко Л. Джерела з історії повернення Задунайського козацтва в межі Російської імперії http://www.cossackdom.com/doc/malenko_zadunay.htm

З оповідань полкового осавула Азовського козачого війська Андрія Матвієнка про переселення задунайських запорожців на Україну у 1828 р.

«.. З-за Дунаю нас виводив кошовий отаман Осип Гладкий, під час війни з Туреччиною. Коли пронісся слух, що Росія оголосила війну, турки стали вимагати на кораблі 1000 відбірних козаків і наказали бути наготові проти росіян. У цей час Ізмаїлова приїхав у Кіш ад'ютант Писаренко і таємно почав вмовляти кошового, щоб перейшов на бік російського царя, при цьому Писаренко прочитав якийсь папір, де обіцяв такі ж вольності в Росії, як і за Дунаєм. Кошовий порадився з отаманами і сказав: «Ні, ми на такі умови не згодні,

у нас половина населення – втікачі з Росії, і якщо нам передатися російському царю, то за нами повинні піти і всі втікачі. А яка шана їх чекає в Росії? Якщо залишаться – турок усіх їх переріже...». ... Писаренко повернувся в Ізмаїл і привіз другий папір. У ньому вже було сказано, що і втікачам дана буде воля й однакові з козаками права. Кошовий погодився, а з ним отамани й старші козаки. Чути стало, що цар Микола прибув з військом в Ізмаїл. Піднялася страшна метушня... Козаки стали збиратися в Ізмаїл, а інше населення кинуло хати і повалило через Дунай. Кошовий Гладкий по всіх станицях розіслав військових і видав наказ, щоб з дунайського перевозу з усіх кінців збирали пороми, байдаки, дуби і перевози день і ніч. Дехто встиг забрати хазяйське добро і навіть худобу, хто захопив лише дітей та святих (ікони), а було багато й таких, котрі виривалися з душею... Не всі, однак, встигли піти від турка! Ті, що жида в горах, далеко від Дунаю, дізналися про це не скоро, інші побажали залишитися на насиджених місцях.

Через два-три дні після того, як запорожці присягнули Миколі І, дізнався турок, але спинити переселення запорожців не міг, оскільки в нього не було зайвого війська. Тоді турецькі паші відібрали зброю в тих запорожців, що були на кораблях, і відправили кудись далеко розбирати старі судна, а станиці веліли пустити димом (спалити)... Багато жорстокостей вчинили тоді турки до російського населення, що залишилися, але зате багато років не переставали вони йти звідти і селитися у станицях, заснованих Гладким. Коли велася війна з Туреччиною, мій батько з козаками брав участь у битві під проводом Гладкого, а після закінчення війни Гладкому був пожалуваний генеральський чин і призначено наказним отаманом козачого війська. Перший рік після переселення козаки стояли по квартирах у слободах, а потім, на вибір Гладкого, їм була дана земля поблизу Азовського моря і військо назване Азовським... .

Уривалкін О.М. Загадки минулих часів. Київ: КНТ, 2007. С. 359-361.

Україна як база для комплектування і утримання російської армії

Етапні дороги слід влаштовувати з тих місць, звідки можна очікувати рух до армії транспортів, рекрутів та ін., а саме з Волині і з Київської і Катеринославської губерній.

Кількісні показники запланованих для відбору підвод

В Дубосарах – 2500, Могилеві на Дністрі – 5500, Кам'янці-Подільському – 5500, Умані – 7000, Кременчуці – 9500, Києві – 10000.

Місцеві парки (арсенали) для поповнення рухомих парків

В яких містах	На скільки дивізій	
	піхотні	кавалерійські
В Києві	5	2
В Кам'янці-Подільському	3	2
В Севастополі	2	1
В Одесі	2	1
В Ізмаїлі	2	1
В Херсоні	2	1

При виступі за кордон вважати існуючі в 2-й армії шпиталі в Тирасполі, Тульчині, Кам'янці-Подільському і Херсоні як основні.

*Розташування резервних військ напередодні російсько-турецької війни
1828-1829 рр.*

3-го корпусу – в Звенигородську, Пятигорах, Вінниці;

4-го корпусу – в Херсоні, Перекопі і Одесі;

6-го корпусу – в Хотині, Богополі і Одесі;

7-го корпусу – в Ізмаїлі

1-ї драгунської дивізії – в Ахтирці;

3-ї гусарської дивізії – в округах поселення 1-го і 2-го Бугських уланських полків;

4-ї уланської дивізії – в округах поселень 3-го і 4-го Бугських уланських полків

Бугської уланської дивізії – в округах поселень своєї дивізії

*Епанчин Н. Очерк похода 1829 г. В европейской Турции. Ч.1. Подготовка к походу.
СПб, 1905. С. 204, 2012, 216, 235, 298.*

Питання для самоконтролю:

1. У чому проявилася роль України як бази для підготовки і ведення російсько-турецької війни 1828-1829 рр.
2. Яку мету переслідував російський уряд закликаючи козацтво Задунайської Січі повернутися у межі Російської імперії? Яким чином було утворено Азовське козацьке військо?

Україна в системі зовнішньоторговельних відносин Російської імперії

Приступаючи до висвітлення цього питання студентам необхідно звернути увагу на обставини, в яких розвивалася економіка українських регіонів Російської імперії в першій половині XIX століття. Політика російського самодержавства щодо розвитку продуктивних сил у цей період зумовила поглиблення господарської спеціалізації регіонів Росії, в якій економіка України набувала переважно аграрного спрямування. За цих умов сільське господарство в українських землях продовжувало набувати товарного, підприємницького характеру. Поряд із наявними виникли нові галузі сільськогосподарського виробництва, продукція яких все більше виступала предметом торгівлі або сировиною для переробної промисловості. В цей же час промисловий розвиток Російської імперії та країн Західної Європи створив попит на харчові продукти на внутрішньому та зовнішньому ринках, що дозволило українським сільськогосподарським виробникам долучитися не лише до внутрішньої, а й до зовнішньої торгівлі Росії і значно розширити ринки збуту своєї продукції.

Визначальним фактором розвитку торгівлі була наявність зручних торговельних шляхів. Ще на рубежі XVIII –XIX століть зовнішня торгівля Росії здійснювалася переважно морем. Сухопутна торгівля становила до 6 % зовнішньоторгового обороту, а на початку XIX ст. – 12 % вивозу та 22 % ввозу. У 50 - х роках XIX ст. сухопутний вивіз товарів становив уже 27 %, а ввіз – 37. Для регулювання і контролю за сухопутною торгівлею, урядом була створена мережа митниць, які давали казні чималий прибуток.

Важливу роль у внутрішній і зовнішній торгівлі відігравали водні артерії України – Дніпро та Дністер. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. почалося відновлення транзитної торгівлі Дністром. Судноплавство по річці здійснювалося з 1801 р., збудованими з ялини і обшитими дошками поромами, до Одеси і Акерманської затоки.

Морська ж торгівля до початку XIX ст. зосереджувалась, головним чином, у балтійських портах. На них припадало 91 % вивозу і 85 % ввозу товарів. З освоєнням півдня України центр зовнішньої торгівлі поступово переміщувався в чорноморсько-азовські порти, завдяки їхньому зручному місцерозташуванню – близькості як до Європи, так і до Азії. Найважливіше місце серед чорноморсько-азовських портів стали відігравати Херсон і Одеса, яка з 1804 р. отримала статус транзитного порту. Через двадцять років з моменту створення Одеси місто абсолютно змінилося. Інші чорноморські порти – Керч, Євпаторія, не мали на початку XIX ст. такого важливого значення. Якщо в кінці XVIII ст. з торгового обороту, який відбувався на морських кордонах Російської імперії, на чорноморські порти припадало тільки 2%, то в 50-х роках XIX ст. вже третя частина всього експорту здійснювалася через чорноморсько-азовські порти. Водночас зростало значення українських портів в імпортній торгівлі. А експорт товарів через чорноморські й азовські порти в 1825 році сягнув суми в 6,7 млн. рублів, що

становило 11% загальноросійського експорту, а в 1860 р. – суми 57,6 млн., або 32,2%, що становило майже третину від загально-російського експорту. Ці дані засвідчують поступове зростання частки українського експорту в зовнішній торгівлі Росії. Починаючи з 30-х років XIX століття, Одеса як хлібно-експортний центр на Чорноморському узбережжі, не знала собі рівних, а з кінця 40-х років міцно посіла перше місце в Європі з його експорту. Ця обставина значно здешевила ціни на український хліб і зробила українських виробників конкурентноздатними на світовому ринку.

Події мовою документів і в працях істориків

Середньорічний вивіз пшениці через чорноморсько-азовські порти у першій половині XIX ст.

Роки	Вивезено пшениці (в четвертях)	% до вивозу з усієї Європейської частини Росії
1812-1814	368728	80,5
1815-1819	1256843	79,4
1820-1824	843259	92
1825-1827	117785	95,4
1828-1829	228664	32,3
1830-1834	1095404	76,9
1835-1839	1747986	94,4
1840-1844	1820548	94,1
1845-1849	3201656	91,1

Хрестоматія з історії Української РСР. Т.1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. посібник для вчителів / за ред. члена-кореспондента АН УРСР І.О. Гуржія. Київ: Радянська школа, 1959. С. 577.

Вивіз вовни через чорноморсько-азовські порти у 30-50-х роках XIX ст.

Роки	Вивезено вовни (в пудах)	Вартість вивозу (в крб.)
1830-1834	587135	11307247
1835-1839	1048883	37292368
1840-1844	1608243	17486996
1845-1849	1517477	17566444

Хрестоматія з історії Української РСР. Т.1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. посібник для вчителів / за ред. члена-кореспондента АН УРСР І.О. Гуржія. Київ: Радянська школа, 1959. С. 577.

Манифест. Про запровадження Порто-франко в Одесі, 16 квітня 1817 р.

Усматривая из опытов многих лет, какою удобность представляет порт Одесский к отпуску всякого рода произведений, коими изобилуют полуденные области империи нашей и желая доставить новые способы и облегчения к

распространению внешней торговли и к обогащению государства поощрением промышленности наших верноподданных, мы повелели внести на уважение Государственного Совета предположения о введении порто-франко на Черном море, начиная с города Одессы... Вняв мнению Государственного Совета, Всемиловейше даруем и утверждаем порту и городу Одессе права и свободу торговли, присвоенные порто-франко...

2. В порт и город Одессу с его округом дозволяется свободный и беспошлинный привоз всех иностранных товаров без различия, не исключая и тех, кои по общему тарифу к ввозу в Россию запрещаются. Привозимые товары впускаются в город и его округ без таможенного осмотра и без подачи установленных объявлений – из сего исключаются только до 1 января 1821 г. всякого рода хлебное вино и водки, равно и другие крепкие напитки, тарифом к ввозу запрещенные.

3. Все товары, ввезенные в Одессу, которых привоз в Россию запрещен общим тарифом, не могут быть пропущены через порто-франко иначе, как транзитом для вывоза за границу.

11. Все предметы, привозимые в Одессу изнутри государства сухопутно, как для потребления в самом городе, так и путем транзита или же для отпуска за границу, при проезде через заставы не платят никакой пошлины. Настоящими правами на свободную торговлю порт и город Одесса имеют право пользоваться в продолжении тридцати лет, после истечения коих по усмотрению пользы и выгод с оными сопряженных, могут оные быть распространены и на ближайшее время.

15. Настоящими правами на свободную торговлю, порт и город Одесса имеет пользоваться в продолжении 30 лет, по истечении которых, по усмотрению пользы и выгоде, с ними сопряженных, они могут быть распространены на должайшее время.

ПСЗРИ. Собр.1. Т.34. 1817. СПб., 1830. С. 208-211.

Імпорт галицької солі в Україну в 1808-1821 рр.

Рік	Пудів	Сума (руб.)	Рік	Пудів	Сума (руб.)
1808	154900	140000	1815	12661	20071
1809	334819	381479	1816	-----	-----
1810	-----	-----	1817	321	815348
1811	115009	105243	1818	108932	291787
1812	136181	-----	1819	38899	112738
1813	6290	6861	1820	-----	-----
1814	62873	74701	1821	115904	316120

Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). Монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, 2006. С. 307 с.

Експортно-імпортні операції російських митниць в Україні за 1830 рік

Митниця, застава	Експорт (рублі)	Імпорт (рублі)
Феодосійська	2020277	714548
Євпаторійська	3086560	95516
Керченська	136696	25819
Маріупольська Застава	4308163	1179

Гусятинська	224044	27670
Волочиська	47003	9216
Бердичівська	-----	208056

Павлов А.П., Гальський К.Є. Торговельна і митна справа в Києві у IX – XIX ст. Київ: Вид-во «ЛАТ&К», 2008. С.195.

Питання для самоконтролю:

1. Які фактори впливали на розвиток торгівлі на теренах Наддніпрянщини в першій половині XIX ст.?
2. З'ясуйте складові зовнішньої торгівлі Російської імперії через територію Наддніпрянської України. Простежте динаміку масштабів імпорту-експорту.
3. Яка роль у системі зовнішньоторговельних відносин Російської імперії відводилася Одесі (Одеському морському порту)?

Висновки

Незважаючи на другорядність України у зовнішній політиці Росії, її геополітичне становище висувало українські землі на чільне місце у загальноєвропейських політичних подіях. Зважаючи на важливе політичне і стратегічне значення українських територій для Росії, «українська карта» завжди була присутня у великих європейських політичних іграх.

Через активну зовнішню політику Російської імперії на півдні українські землі часто виступали плацдармом російської армії у воєнних конфліктах з Туреччиною, а під час бойових дій – прифронтовою тиловою смугою. За таких обставин лівова частка тилових поставок продовольства, фуражу, возів, тяглової худоби та погоничів, для російської армії припадала на долю українського населення;

Одним із важливих наслідків Бухарестського миру для України було забезпечення українських земель від спустошення турецькою армією, яка мала розпочати воєнні дії як союзник Франції саме на території України;

Французько-російська війна 1812 р., попри патріотичні настрої більшості українського населення, виявила опозиційність царському режиму серед окремих кіл української громадськості;

Російський уряд, використовуючи українське козацтво, завжди шукав можливість остаточно відмовитись від заgravань з ним, бо, будучи вагомою військовою силою, своїми традиціями самоуправління та автономізму козаки суперечили принципу самодержавства та централізму;

З розвитком аграрного сектору та промисловості в українських губерніях та переорієнтацією експортно-імпоротної торгівлі на чорноморсько-азовські порти, значення Наддніпрянської України у зовнішній торгівлі Російської імперії помітно зросло.

Рекомендована література

1. Абалихин Б.С. Отечественна война 1812 года на Юго-Западе России. Учебное пособие. Волгоград: ВГПИ, 1987. 104 с.
2. Абаліхін Б. Український народ у вітчизняній війні 1812 р. Київ: Держвидав. Політ. Л-ри УРСР, 1962. 63 с.
3. Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів: Вид-во УКУ, 2007. 560 с.
4. Ададуров В.В. Концепція трьох польських королівств Роланда та її співвідношення із зовнішньополітичною доктриною французького уряду під час війни 1812 р. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 200-211.
5. Ададуров В.В. Наполеонові «українці»: шляхта Правобережжя у французьких планах воєнної кампанії 1812 р. *Краєзнавство*. 2012. № 4. С. 33-42
6. Бачинська О., Чухліб Т. Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі (1775-1905). Київ: Арій, 2016. 464 с.
7. Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр.: До 170-річчя заснування. Одеса: Астро-принт, 1998. 232 с.
8. Борщак І. Наполеон і Україна: з невідомих документів із тогочасними ілюстраціями / Передмова проф. Е. Дрію. Львів: Діло, 1937. 127 с.
9. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – століття. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
10. Гуржій О., Реєнт О., Палій А. Війна 1812 року: український контекст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 154 с
11. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Історія козацтва. Держава-військо-битви. Київ: Арій, 2012. 462 с.
12. Донік О.М. Україна у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Кріон, 2011. 248 с
13. Литвин В.М. Історія України. В 3-х т. Т.2. Кінець XVIII – початок XX. Київ: Вид-дім «Альтернативи», 2005. 598 с.
14. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828-1866). Запоріжжя, 2000. 512 с.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х т. Т.2. Від середини XVIII століття до 1923 року. Київ: Либідь, 1995. 606 с.
16. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття). Київ: Арій, 2016. 329 с.
17. Сушинський Б. І. Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть. Одеса: Вид. дім «ЯВФ», 2007. 568 с.
18. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. 568 с
19. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). Монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, 2006. 316 с.

Додатки

Найважливіші події

18 грудня 1806 р. – фірман турецького султана про війну з Росією.

20 лютого 1807 р. – Створення Усть-Дунайського Буджацького козацького війська

Жовтень 1811 р. – Руцукська операція російської армії під командуванням М.Кутузова.

28 (16) травня 1812 р. – підписання Бухарестського мирного договору між Росією і Туреччиною.

12 червня 1812 р. – переправа французьких військ через р. Німан, початок російсько-французької війни.

30-31 липня 1812 р. – наступ австрійсько-саксонсько-польських військ на Україну, захоплення значної частини Волинської губернії.

Липень –серпень 1812 р. – формування українського козацького війська.

13 серпня 1813 р. – наказ Олександра I про розпуск чернігівсько-полтавського ополчення.

Вересень 1814 –червень 1815 рр. – Віденський конгрес.

16 квітня 1817 р. – надання Одесі статусу «Порто-франко»

1828 –1829 рр. – російсько-турецька війна.

27 травня 1832 р. – створення Азовського козачого війська. Першим наказним отаманом війська призначено Й.Гладкого

Гладкий Йосип Михайлович (1789–17(05).07.1866) – останній кошовий отаман Задунайської Січі. Народився в с. Мельники (нині село Канів, р-ну Черкас. обл.) в родині сільського голови. 1820 пішов на заробітки в Одесу, Керч, ін. міста пд. України, потім – у Задунайську Січ, де вступив до козацтва. Спочатку став отаманом Платнірівського куреня (див. Курінь), а 1827 р. – кошовим отаманом Січі, водночас був затверджений султаном Магмудом II у правах двохбунчужного паші. Брав участь у війні турків з греками, в облозі 1826 р. фортеці Міссолунгі (нині м. Месолонгіон, Греція). Служив у складі п'ятисотенного загону задунайських козаків на флотилії. Протягом 1820-х рр. унаслідок соціально-еко. кризи в Задунайській Січі, суперечок всередині козацтва, вимог уряду Османської імперії брати участь у придушенні нац.-визвол. повстання в Греції 1821–29 рр. та в російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. перейшов до рос. військ, про що попередньо таємно домовився із рос. командуванням. Під час мобілізації задунайців на рос.-турец. війну 1828–29 рр. бл. тисячі козаків на чолі з Й. Гладким. 30(18) трав. 1828 р. перейшли Кілійське гирло Дунаю, увійшли в Ізмаїльський порт і приєдналися до рос. армії. Козаки взяли участь у боях проти Туреччини, зокрема в переправі через Дунай рос. армії 8 черв. (27 трав.) та штурмі фортеці Ісакча (нині місто в Румунії). За військ. заслуги Г. отримав чин полковника і дворянство. Після війни уряд доручив йому сформувати із задунайців Азовське козацьке військо, 1832 р. – призначив наказним отаманом цього війська. Внаслідок розподілу землі в Азовському війську одержав 1600 десятин і влаштував власне г-во, заснував хутір. 1851 р. вийшов у відставку за власним бажанням. Нагороджений орденами св. Георгія 4-го ст. (1830), св. Анни 2-го ст. (1831), св. Володимира 3-го ст. (1840), дістав чин ген.-майора (1843). П. від холери в м. Олександрівськ (нині м. Запоріжжя), де похований на козацькому Пилипівському цвинтарі.

Для нотаток

Зміст

Вступ	3
Україна в російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. Наслідки Бухарестського мирного договору для українських земель	4
Україна в французько-російській війні 1812 р.	9
Місце України в російсько-турецькій війні 1828-1829 рр. Повернення частини запорожців з-за Дунаю та утворення Азовського козацького війська	16
Україна в системі зовнішньоторговельних відносин Російської імперії	21
Висновки	25
Рекомендована література	26
Додатки	27
Для нотаток	29

ЕЛЕКТРОННЕ НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

СИДОРУК СЕРГІЙ АНТОНОВИЧ, ОЛІЙНИК СЕРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

**НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В СИСТЕМІ
МІЖНАРОДНИХ ВІНОСИН
(перша половина ХІХ ст.)**

Навчально-методичний посібник

Підписано 28.10.2023. Гарнітура «Cambria»
Обл.-вид.арк. 1,62

Видавець і виготовлювач ПП Волощук

ББК 63.3(4 Укр)я73

